

Электронный архив библиотеки МГУ имени А.А. Кулешова

КРЫЛАТЫЯ СЛОВЫ З ЕЎРАПЕЙСКІХ ЛІТАРАТУРНЫХ І ФАЛЬКЛОРНЫХ КРЫНІЦ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ (ДА ПРАБЛЕМЫ ЛЕКСІКАГРАФІЧНАГА АПІСАННЯ)¹

А. Д. Цеплякова (Магілёў, Беларусь)

Крылатыя словы, як вядома, з'яўляюцца эфектыўным стылістычным сродкам экспрэсіўна насычанага маўлення [1]. У беларускай літаратурнай мове функцыянуе даволі значная

¹ Даследаванне выканана ў межах НДР «Беларуская фразеалогія, парэміялогія, моўная афарыстыка ў кантэксце еўрапейскіх моў і культур (сінхранічны і дыяхранічны аспекты)» (ДР № 20211335) падпраграмы «Беларуская мова і літаратура» Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў 2021–2025 гг.

колькасць крылатых слоў [2], вывучэнне якіх актыўна працягваецца ў МДУ імя А. А. Куляшова ўжо больш за 20 гадоў у межах дзейнасці навукова-педагагічнай школы “Беларуская мова і яе сувязі з іншымі мовамі свету” [3–6]. Быў створаны шэраг слоўнікаў крылатых выразаў [7–12], аднак многія крылатыя словы ў беларускай мове дагэтуль застаюцца па-за межамі слоўнікавага апісання.

Наспела патрэба ў стварэнні новага слоўніка крылатых слоў, у якім будуць адлюстраваны іншамоўныя адзінкі, якія ўжываюцца ў беларускай літаратурнай мове на працягу XX – пачатку XXI ст. [13; 14; 15]. Крылатыя словы павінны апісвацца ў слоўніку паводле формы (з улікам фармальнага варыянтаў), значэння, крыніц, характару ўжывання ў маўленні, што будзе адлюстравана ў асобных зонах слоўнікавага артыкула. Напр.:

Арыстакрат духу ← ням. *Geistes Aristokratismus* (*‘арыстакратызм духу’*) – **выраз з назвы памфлета** “Аб нямецкім арыстакратызме духу” (“Über den deutschen Geistes Aristokratismus”, 1819) нямецкага філосафа Саўла Ашэра (1767–1822), у якім так характарызаваліся прыхільнікі аднаго з тэарэтыкаў нямецкага рамантызму, філалага і паэта Аўгуста Вільгельма Шлегеля (1767–1845). □ *Той, хто на сваім інтэлектуальным, культурным развіцці перавышае іншых.* □ Паўночна-Заходні край як паняцце – фікцыя. Справа, магчыма, у тым, што ён крывёй і мозгам сваім служыць ідэі цалкам усяго космасу, а не пяцёх губерняў, расплачваецца за ўсё і гатуе ў глыбіні сваёй новага Месію для ўратавання людской пароды. Таму яго лёс – пакутаваць. Справа, аднак, не датычыцца лепшых яго прадстаўнікоў, людзей сілы, арыстакратаў духу. (У. Караткевіч. Дзікае паляванне караля Стаха).

Быў <чалавек> і няма яго! ← іт. *Fu ... e non è!* – выраз з паэмы “Боская камедыя” (“La Divina Commedia”, 1307–1321) італьянскага паэта Дантэ Аліг’еры (1265–1321). □ *Пра таго, каго хутка забылі.* □ Нярэдка так бывае: мітусіцца чалавек, хай сабе ён будзе ці то князь, ці то халоп, бегае, жыве, ваюе, змагаецца, а потым недзе знікае і ўжо ніякія летапісы і хронікі нават і не ўспамінаюць пра яго. Быў чалавек – і няма яго (Я. Сіпакоў. Зубрэвіцкая сага).

Вечна жаночае ← ням. *das Ewigweibliche* – выраз з трагедыі “Фаўст” (“Faust”, 1832) нямецкага пісьменніка і прыродазнаўца Іагана Вольфганга Гётэ (1749–1832): “Alles Vergängliche // Ist nur ein Gleichnis; // Das Unzulängliche, // Hier wird’s Ereignis; // Das Unbeschreibliche, // Hier ist’s getan; // Das Ewig-Weibliche // Zieht uns hinan” (Akt V). □ *Аб незгасальнай, не падуднай часу жаночай чароўнасці.* □ *Усе яе любілі за таварыскасць, за яе здольнасць знайсці для кожнага цёплае слова. Аднаго яна прывітае з папраўкай, другому перадасць прывітанне ад яго знаёмых, трэцяму нешта шাপатне на вуха, і той аж зазьяе, як толькі што атрыманы партызанскі медаль. Чацвёртаму проста ўсміхнецца, а ва ўсмішцы той столькі цеплыні ды невыказанай жаночасці, што пануры твар хворага адразу прасвятлее, а да сэрца нібы дакранецца сонечны праменьчык (М. Лынькоў. Векапомныя дні).

Задняя думка ← фр. *arrière-pensée* – выраз з драмы “Марнатравец, або Дабрадзейная ашуканка” (“Le dissipateur, ou l’honnête friponne”, 1736) французскага драматурга Дзетуша (Філіпа Нерыко, 1680–1754): “Жанчыны заўсёды крыху сабе наўме” (“Les femmes ont toujours quelque arrière-pensée”). □ *Утоены, скрыты намер.* □ – Ніхто не скажа без задняй думкі, што Лазар – дрэнны гаспадар. Ніхто, за выключэннем рэдкіх ядынак, не паскардзіцца на яго адносіны да нас. Трэба адкрыта сказаць, што таварыш Лазар дрэнны майстар для дрэнных рабочых. (Ц. Гартны. Гаспадар). І тут, у Штатах, і ў Канадзе часта пыталіся ў мяне, што я думаю пра “Доктара Жывага”. Пыталі і добрыя людзі, без задняе думкі. (Я. Брыль. Сцежкі, дарогі, прастор).

Кароль Лір ← англ. *King Lear* – персанаж аднайменнай трагедыі (1608) англійскага паэта і драматурга Уільяма Шэкспіра (1564–1616). □ *Аб беспрытульных старых, якія зведалі няўдзячнасць і жорсткасць блізкіх людзей.* □ Аднак кожны чалавек, які хоча быць шчаслівым, акрамя жонкі, хаты, дзяцей, павінен мець яшчэ сяброў. О, сяброў у яго было многа! Сярод іх – і добры грэк Сакрат, і Алег, князь Драўлянскі, і Дыяген, абпраменены, нібы думкаю, святлом, якое з ім жыве ў бочцы, і гладыятар, які, задаволіўшы публіку, канае на

арэне. Кароль Лір яго сябра, блудны сын яго сябра, Багдан Хмяльніцкі яго сябра, Амяллян Пугачоў яго сябра – бачылі, колькі нянавісці, колькі гневу ў яго вачах – да здраднікаў, якія яшчэ нядаўна прыкідваліся аднадумцамі (Я. Сіпакоў. Хата).

Мазгавы трэст (цэнтр) ← англ. *brain(s) trust* – выраз амерыканскага журналіста Джэймса М. Кіра, які ён ужыў у газеце “The New York Times” у дачыненні да дараднікаў Франкліна Рузвельта (1882–1945), прэзідэнта ЗША (1933–1945), у яго выбарчай кампаніі ў 1932 г. ← выраз амерыканскага журналіста Уільяма Алена Уайта (1868–1944), які ён ужыў у артыкуле “The Brain Trust” у газеце “The Saturday Evening Post” 21 сакавіка 1903 г. □ **Група інтэлектуалаў, якія генеруюць якія-н. наватарскія ідэі, праекты; крыніца ідэй, праектаў.** 📖 – Ведай нашых. Край падымаецца, заяўляе пра сябе, а яго мазгавы трэст – інстытут. Усе прадпрыемствы, якія ёсць у горадзе і за горадам, унеслі на банкет свой пай. Галоўнае – расцём і хочам паказаць, што не лыкам шыты. А цябе віншую. Навошта таіўся, што напісаў кнігу?.. (І. Навуменка. Замяць жаўталісця).

Нібыта хворы (неспраўднахворы, прытворнахворы) ← фр. “*Le malade imaginaire*” – назва камедыі (1673) французскага камедыёграфа Мальера (Жана Баціста Паклена, 1622–1673). □ **Пра здаровага чалавека, які ўяўляе сябе хворым ці прыкідваецца ім.** 📖 Хвядос пытаецца далей: – А есці перастаў? – Пакуль трываю, не ем, – адказаў Паўлюк. – А колькі яшчэ вытрываю, не ведаю. Хвядос зноў раіць: – Ішоў бы ты, сусед, да дактароў. – Ага! – запырэчыў прытворнахворы, – А раптам у мяне няма апендыцыту. Хвядос не вытрываў: – Ну, дык еш тады! Паўлюк запырэчыў: – Ага! А раптам у мяне ёсць апендыцыт! Ён толькі і чакае, калі я наемся. – А баліць у баку? – спытаўся Хвядос. – А халера яго ведае! – завагаўся Паўлюк, – Не думаю пра хваробу больш – не баліць, падумаю, штосьці, быццам, заные (С. Давідовіч. Неспраўднахворы).

Рыцар плашча і шпагі (кінжала) ← ісп. *comedia de capa y espada* (‘камедыя плашча і шпагі’) – назва жанра іспанскай камедыі XVII ст., героямі якой былі вясёлыя, дасціпныя кавалеры, што шукалі любой прычыны, каб выцягнуць шпагу і пазмагацца з праціўнікам. □ **Тайныя агенты, шпіёны, наёмныя забойцы і да т. п.** 📖 Хай не рыцар вы, не кабальера, Хай без шпагі вы і без плашча, Неслі вы ў душы сваёй веру І любові агонь у вачах. Вашы словы над мілай Севільяй Расцвіталі, як ружы вясной, Хоць прыдворныя камарылья Часцяком частавала турмой... (А. Звонак. Чорная скрынка). Варта было Стасі толькі здзівіцца, як яе вуюк пачаў бы віляць: маўляў, пагарачыўся крыху, перабраўшы ў памяці ўсе этапы свайго шалапутнага жыцця. А сапраўднаму рыцару плашча і кінжала такіх успышак пад канец свайго бясслаўнага існавання ўжо можна было б і не саромецца (А. Бажко. Жывыя прывіды).

Сатана там правіць балъ ← фр. *Et Satan conduit le bal* – канцоўка аднаго з куплетаў Мефістофеля з оперы “Фаўст” (“Faust”, 1859) французскага кампазітара і музычнага крытыка Шарля Франсуа Гуно (1818–1893) па матывах аднайменнай трагедыі (1832) нямецкага пісьменніка і прыродазнаўца Іагана Вольфганга Гётэ (1749–1832). □ **Там дзейнічаюць сілы зла.** 📖 Па сутнасці такой была ўся калымская лагерная правінцыя – ад Магадана да Сусумана, і далей на захад – да басейна Індзігіркі, ад вытокаў Калымы да Чаунскай губы і Чукоткі. “Сатана там правіў балъ, людзі мерлі за метал”. І не толькі за метал. Калыма была выбрана як “лепшая” з ліку іншых мясцін наўмыснай згубы душаў чалавечых, якіх адпраўлялі на закланне Молаху, імя якога – сталінізм (В. Шыдлоўскі. Рысы майго пакалення). Як балюча! Як крыўдна! Як горка... Там вайна!.. На суседскім падворку. Чалавечая годнасць траціцца. І бязвінным жыццём доўг плаціцца. І ці будзе хто ў тым вінаваты? Сатана правіць балъ п’янаваты. Сыпле жорсткасць, бяду, раўнадушша... Адлятаюць пакутліва душы (Т. Цвірка. Як балюча! Як крыўдна! Як горка...).

У шэсць гадзін вечара пасля вайны ← чэш. *V šest večer po válce* – выраз з сатырычнага рамана “Прыгоды бравыга салдата Швейка падчас першай сусветнай вайны” (“Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války”, 1921–1923) чэшскага празаіка-сатырыка, журналіста і публіцыста Яраслава Гашака (1883–1923). □ **Калі-небудзь (сустрэнемся).** 📖 Эх, як не

хацелася развітвацца са сваімі таварышамі, камандзірамі, але, што ты зробіш – загад! На лёс, аднак, ніхто не скардзіўся – смутак развітання і крыўду хавалі за жартаўлівымі, таварыскімі воклічамі: – Быстроў, дружок, пішы! Не забывай. – Сярожка! Прывітанне гераічнаму тылу. – Прывітанне франтавікам! – Глядзі, каб удовы не крыўдзіліся! – Сонца, не раз’дайся на тылавых харчах. І так распух – глядзець страшна! – Давай падымім на развітанне! У апошні раз. – Чаму апошні? Ubачымся хутка. – Калі? У шэсць гадзін вечара пасля вайны? Жартавалі, паказвалі бестурботнымі сябе, а на душы было нявесела (І. Мележ. Мінскі напрамак).

Як піліп з канпель ← польск. *jak filip z konopoli* – выраз з легенды, у якой распавядаецца, што аднойчы на сейміку магната Радзівіла нечакана і недарэчна выказаўся і быў востра абсмеяны шляціц Піліп з Канпель (так называўся шляхецкі засценак на Чэрвеньшчыне). □ **Зусім нечакана, зняцку, раптоўна (неадабр.)**. ☞ Вырашыўшы, відаць, што ўсё адно дарогі назад няма, першы бабухнуў у звон віленскі губернатар, генерал-ад’ютант Назімаў. Чалавек бязвольны, які больш за ўсё на свеце прагнуў спакою (і чыноў), ён першы прыпачатаў сваё прозвішча пад гісторыяй вызвалення, падаўшы цару адрас аб неабходнасці адмены прыгону. Гэтаму здзіўляліся ўсе, хто яго ведаў. Ніхто не чакаў ад яго такога спрыту. Зваліўся ў “вялікую рэформу”, як п’яны ў стаў, выскачыў раптоўна як Піліп з канпель (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім).

У слоўніку плануецца адлюстраванне больш за 200 адзінак, якія яшчэ не былі зафіксаваны ў існуючых фразеаграфічных крыніцах беларускай мовы. Слоўнік будзе карысны школьнікам і студэнтам, настаўнікам і выкладчыкам ВНУ, рэдактарам і перакладчыкам, а таксама ўсім тым, каго цікавяць іншамоўныя запазычанні ў фразеалогіі беларускай мовы.

Бібліяграфічны спіс

1. Іваноў, Я. Я. Крылатыя словы / Я. Я. Іваноў // Беларускі фальклор : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 729–730.
2. Іваноў, Я. Я. Аб другасным спосабе дэрывацыі непрэцэдэнтных афарызмаў / Я. Я. Іваноў // Грани слова : сб. науч. ст. к 65-летию проф. В. М. Мокиенко. – М. : Изд-во ЭЛПИС, 2005. – С. 463–468.
3. Иванова, С. Ф. Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы) / С. Ф. Иванова, Я. Я. Іваноў, Н. Б. Мячкоўская. – Мінск : Веды, 1998. – 112 с.
4. Іваноў, Я. Я. Дыферэнцыяльныя прыметы афарызма : манаграфія / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : Брама, 2004. – 160 с.
5. Іваноў, Я. Я. Рускамоўныя запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай мове / С. В. Венідзіктаў, Я. Я. Іваноў // *Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-balto-wschodniostowiańskich*. – 2002. – Т. VIII. – С. 210–217.
6. Іваноў, Я. Я. Беларускія прыказкі з біблейных крыніц (матэрыялы да руска-беларуска-англійскага слоўніка біблеізмаў) / Я. Я. Іваноў // Авраамиевские чтения : сб. науч. статей / под ред. А. В. Корольковой. – Смоленск : Радопа, 2014. – С. 11–24.
7. Иванова, С. Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў / С. Ф. Иванова, Я. Я. Іваноў. – Мінск : БФС, 1997. – 262 с.
8. Іваноў, Я. Я. Крылатыя афарызмы ў беларускай мове : з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н. э. – XX ст. : слоўнік / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2011. – 164 с.
9. Крылатыя выразы ў беларускай мове : з іншамоўных (еўрапейскіх і амерыканскіх) крыніц XII–XX стст. : тлумачальны слоўнік / пад рэд. Я. Я. Иванова. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2004. – 136 с.
10. Крылатыя выразы ў беларускай мове : з рускамоўных літаратурных і фальклорных крыніц XII–XX стст. : тлумачальны слоўнік. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2006. – 208 с.
11. Лепта библейской мудрости: библейские крылатые выражения и афоризмы на русском, английском, белорусском, немецком, словацком и украинском языках. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2014. – 208 с.

12. Лепта библейской мудрости: русско-славянский словарь библейских выражений и афоризмов с соответствиями в германских, романских и др. языках : в 2 т. / под ред. Е. Е. Иванова [и др.]. – Могилев : МГУ им. А. А. Кулешова, 2019. – Т. 1. – 334 с. ; Т. 2. – 308 с.
13. Шестернёва, А. Н. Сравнительная типология фразеологических единиц белорусского, русского, английского и французского языков / А. Н. Шестернёва // Філологічні студії. – 2017. – Вип. 16. – С. 255–262.
14. Tepljakowa, A. Über den Aufbau des Wörterbuchs der geflügelten Worte der modernen deutschen Schriftsprache (für Belarussen, die Deutsch als Fremdsprache studieren oder lernen) / A. Tepljakowa // Językoznawstwo. – 2020. – No. 1(14). – S. 107–128.
15. Tepljakowa, A. Die deutschen Entlehnungen geflügelter Worte in der modernen belarussischen Schriftsprache / A. Tepljakowa // Філологічний часопис. – 2019. – № 1 (13). – С. 122–129.